

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

БЕСАГА РОМАНА ВАСИЛІВНА

НЕСТАНДАРТИЗОВАНІ ЕЛЕМЕНТИ В
УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

УЖГОРОД- 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови
Ужгородського державного університету

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
СЮСЬКО Михайло Іванович

Офіційні опоненти - член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор
Німчук Василь Васильович

кандидат філологічних наук, доцент
Юсип-Якимович Юлія Василівна

Провідна організація - Тернопільський державний
педагогічний інститут

Захист відбудеться 18 квітня 1997р. о 15 год.

на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 15.01.03

для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук при Ужгородському державному
університеті (294000, Ужгород, вул. Університетська, 14,
ауд.411

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Ужгородського
державного університету (м. Ужгород, вул. Капітульна, 9)

Автореферат розіслано 7 березня 1997 року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

кандидат філологічних наук, доцент

БЕЛЕЙ Л.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ. Однією з важливих проблем сучасної мовознавчої науки є дослідження розмовно-просторічного мовлення та закономірностей його розвитку. Багато аспектів, включаючи шляхи поповнення просторічної лексики, її склад та взаємодію з діалектами й літературною мовою, дотепер не дістали ще належного висвітлення в науковій літературі, у тому числі й в українському мовознавстві.

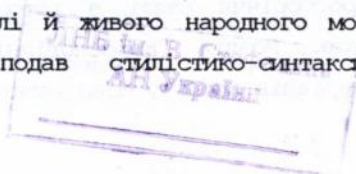
Ряд праць, присвячених вивченню структури сучасної української літературної мови, дає дуже загальну, а часом і суперечливу інформацію про просторіччя. Жодна з них не визначає місця просторічної лексики по відношенню до діалектної, жаргонної та літературної мови.

У науковій літературі наявні розбіжності також і щодо пояснення природи цього явища.

Більшість сучасних українських мовознавців кваліфікує просторіччя як стилістичний шар лексики, при цьому сюди зараховуються і слова з різко зниженою семантикою, а основною ознакою такої лексики вважається експресія без врахування засобів її вираження.

З опрацьованої літератури видно, що в українській мовознавчій науці є дві точки зору на природу просторіччя: вузька і широка. Представники "вузької" точки зору (А.П.Медушевський, В.В.Лобода, Г.П.Їжакевич) вважають, що просторіччя - це стилістично знижена лексика. Представники ж іншої (М.П.Івченко, Л.А.Коробчинська) дотримуються погляду, що просторіччя охоплюють ще й емоційно забарвлену лексику, а також слова неправильного слововжитку, включаючи сюди колишні діалектизми і т. ін.

До уже сказаного додамо, що просторіччя були також сферою наукових інтересів І.Огієнка, який приділив чимало уваги популяризації української мови, у тому числі й живого народного мовлення. Крім лексичних просторіч, він подав стилістико-синтаксичні етюди,

переважно у журналі "Рідна мова", редактором якого був протягом довгого часу.

Статус та природу просторіччя на матеріалі російської мови досить докладно опрацювали такі російські мовознавці, як Ю.А.Вельчикова, В.В.Виноградов, Г.Т.Князькова, Б.Ол.Ларін, а на прикладі німецької, чеської, французької та англійської мов відповідно - Т.Фрінгс, Я.Беліч, Ш.Баллі, В.А.Хом'яков та ін.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. З огляду на актуальність, вагомість та недостатнє опрацювання питання у науковій літературі, ставимо собі за мету з'ясувати і проаналізувати саму природу просторіччя, визначити його статус у лексичній системі української мови, простеживши при цьому особливості просторіччя, його роль як позалітературного елемента в сучасній українській літературній мові. В роботі поставлено такі завдання:

а) спираючись на лексикографічні джерела, художні тексти, живомовні факти, виявити і представити просторічну лексику у її лексико-семантичних групах;

б) на основі живорозмовного мовлення (мова телебачення, радіо) та мови преси виявити й описати морфологічні особливості просторіч;

в) проаналізувати спільні і відмінні риси словотвору просторіч у порівнянні із відповідниками літературної мови;

г) з'ясувати механізм появи і розвиток акцентологічних просторіч.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. Матеріалом для дослідження стали просторіччя, виявлені нами в Словнику української мови в 11- томах, який, без сумніву, є фундаментальною працею, де практикою словникової роботи реалізовані основні теоретичні надбання сучасної лексикографії. Виявлені в Словнику лексеми лягли в основу розділів "Лексико-семантичні групи просторічної лексики" і "Способи та типи деривації у сфері просторічної лексики".

Акцентні просторіччя взяті з історичних пам'яток, опрацьованих З.М.Веселовською. Розділ "Морфологічні просторіччя" виконаний із залученням матеріалів аналізу мови газет, радіо- та телепередач.

Картотека дослідження нараховує понад 20 тис. просторіч: із них близько 17 тис. одиниць вилучено із Словника української мови, 3 тис. - із "Українського стилістичного словника" І.Огієнка. Використані також матеріали з історичних пам'яток XVI-XVII ст., до аналізу залучаємо й зразки з мовлення дикторів телебачення, радіо і т. ін.

ОБ'ЄКТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ у дисертації є особлива група слів - просторіччя, які ще не знайшли достатнього висвітлення у науковій літературі, посідають особливе місце у системі національної мови і є потенційним джерелом поповнення літературної мови, а також одним із важливих факторів впливу на структуру літературної мови та її розвиток взагалі.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ. Розгляд матеріалу здійснюється з позиції системного підходу, який реалізується в аналізі просторіч як складного явища, в результаті чого виявляємо певні ознаки; основний метод аналізу - описовий, як допоміжні - використано функціональний, зіставний, структурний та статистичний.

НАУКОВА НОВИЗНА ДОСЛІДЖЕННЯ полягає у постановці та монографічному опрацюванні взагалі не вивченого дотепер мовного явища, у визначенні місця просторіччя як нестандартизованого елемента в системі сучасної української мови. Вперше на конкретних фактах простежується шлях появи та функціонування просторіч - проміжної ланки між діалектами та літературною мовою в системі української мови, з'ясовується місце просторіччя.

ТЕОРЕТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ І ПРАКТИЧНА ЦІННІСТЬ РОБОТИ. Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що опрацювання даної теми дасть змогу заглибитись у процес формування літературної мови, вироблення її норм та поповнення нормативних варіантів. Дослідження джерел і природи просторіччя має вихід і на проблеми сучасного функціонування мови, культури мовлення.

Результати дослідження можуть бути використані при читанні курсів сучасної української літературної мови, морфології, словотвору, стилістики, при укладанні словників тощо.

Дослідження дає багатий фактичний матеріал для розробки спецсеминарів та спецкурсів, які розкривають статичні та динамічні процеси еволюції загальнонародної української мови.

Практична цінність роботи полягає ще й у тому, що в дисертації вперше на великому фактичному матеріалі висвітлюються найбільш важливі і цікаві питання утворення просторіч у сучасній українській розмовній мові, аналізуються тенденції та специфіка цього процесу.

Результати роботи мають значення для дальшого цілісного вивчення просторіччя в українській мові, а також у плані порівняльного аналізу словотворення просторічної лексики та лексики літературної мови.

Спостереження і висновки дисертаційного дослідження можуть бути придатними в роботі по підвищенню культури усного мовлення. Вони знадобляться і при укладанні рекомендацій, порадників з культури мовлення, як і посібників та підручників з сучасної української літературної мови.

Методологічною основою дослідження є розуміння наукового пізнання мови як системи в її функціонуванні, філософські положення про взаємозв'язок і взаємозумовленість мовних явищ та процесів, нерозривний зв'язок мови і мовлення, єдність форми і змісту, єдність і протилежність окремого і загального, принципи історизму, усвідомлення процесів диференціації та індивідуалізації мови як засобу творчості.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ, ПР ВИНОСЯТЬСЯ НА ЗАХИСТ:

1. Просторіччя – це лексичні одиниці, які, з одного боку, не є фактами літературної мови, а лише маркованими обмеженим вжитком одиницями у разі їх використання в окремих функціональних стилях літературної мови; з другого боку, вони не тотожні з діалектними одиницями, оскільки не виявляють чітко окресленої локалізації, тобто не належать до жодного з наріч української мови.

2. Межа між просторічним – літературним є рухомою. У певний період розвитку мови просторіччя переходять у розряд нормативної лексики і навпаки, тому досліджувана лексика є важливим джерелом збагачення літературної мови, поповнення її нормативних варіантів.

3. У зміст поняття просторіччя ми включаємо не лише стилістично знижену лексику, а й емоційно підвищену (віконечко, голубонька, крилонько), оскільки пестливо-демініутивна лексика має однакові зі зниженою функціональні можливості, сферу вживання, походження тощо.

4. Соціальні діалектизми (арготизми та жаргонізми) переходять у розряд просторіч, коли виходять за рамки "професійного" вжитку і стають загальновідомими (пор., напр., амба із злодійського арго 'кінець'; - вікно із студентського жаргону 'пропуск у розкладі занять' і т. ін.)

АПРОБАЦІЯ РОБОТИ. Дисертація обговорена і схвалена на засіданні кафедри української мови Ужгородського держуніверситету. Основні положення та результати дослідження були викладені в доповідях на конференціях аспірантів та молодих учених, а також на підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету (1993-1995).

ПУБЛІКАЦІЇ. З теми дисертації опубліковано 4 праці загальним обсягом близько 2-х аркушів.

ОБСЯГ І СТРУКТУРА РОБОТИ. Дисертація складається із "Вступу" (с.4-18), п'ятьох розділів - "Лексико-семантичні групи просторічної лексики" (с.19-50), "Арготизми як потенційне джерело поповнення просторічної лексики" (с.51-56), "Акцентні просторіччя" (с. 57-77), "Морфологічні просторіччя" (с.78-99), "Способи та типи деривації в сфері просторічної лексики" (с.100-163) - і "Висновків" (с.164-171). До роботи додаються: список наукової літератури, список скорочень, дві діаграми та індекс описаних просторіч.

ЗМІСТ РОБОТИ

У "Вступі" обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається мета, основні завдання, об'єкт і методика дослідження, характеризується джерельна база роботи, розкривається наукова новизна дисертації, її теоретичне і практичне значення. У "Вступі" подається також власне визначення просторіччя, з'ясовуються критерії виділення

просторіччя із загального фонду української мови, визначається місце просторіччя у системі української мови.

У процедурі конкретного аналізу концептуально у поняття "просторіччя" вкладаємо такий зміст: просторіччями вважаємо лексичні одиниці, які, з одного боку, не є фактами літературної мови безпосередньо, тобто вони маркуються певним стилем мови, обмежені вжитком і т. ін.; з другого боку, ми не ототожнюємо їх і з діалектними одиницями, оскільки вони не виявляють, як діалектні явища, чітко окресленої локалізації, тобто не належать до жодного з наріч української мови.

Іншими словами, просторічна лексика не є явищем ізольованим і від діалектної, і від літературної лексики. Просторіччя як явище не можна, на нашу думку, відривати від діалектизмів, від лексики літературної мови, не можна їх і протиставляти, оскільки між ними не існує чітко окресленої межі.

Безсумнівним є те, що так чи інакше просторіччя ми встановлюємо обов'язково відштовхуючись від норм літературної мови. У науковій літературі дотепер немає чітких критеріїв для кваліфікації того чи іншого мовного елемента як просторіччя. Найчастіше такі кваліфікації наявні у словниках у вигляді різних ремарок. Так, у Словнику української мови у цьому зв'язку виділимо такі ремарки: *розм., діал., зах., вульг., лайл., ірон., знев., згруб., зм., зм.-пестл.* Однак укладачі Словника української мови, як, до речі, й інших українських словників, не конкретизують чи, точніше, не тлумачать зміст поняття "слова розмовного характеру". Тому вихідною позицією у процедурі конкретного аналізу матеріалу є наявність чи відсутність ремарки або наявність чи відсутність даного слова у літературній мові. При кваліфікації того чи іншого мовного факту як просторічного ми брали до уваги й іншу аргументацію, а саме:

- а) **територіальний критерій.** Даний критерій застосовується для відбору просторіч з говорів української мови. Якщо певний діалектизм втрачає свою локальну обмеженість, виходить за рамки певної говірки і стає зрозумілим на більшій території України,

його за даним критерієм кваліфікуємо як просторіччя (*вуйко, стрий*);

- б) **критерій поширеності** застосовується для відбору просторіч з жаргонізмів та арготизмів. Якщо значення жаргонізму чи арготизму стає загальновідомим, він переходить у розряд просторіч (*амба, фраёр*);
- в) **естетичний критерій** встановлюється за характером і рівнем експресивності (*голубонька, дитинонька*);
- г) **структурний критерій** застосовується з урахуванням структури мови (*дума, магазин*).

Щодо історії вивчення просторіччя, то варто наголосити, що в українському мовознавстві термін просторіччя лексикографічно нотувався кінцем XIX ст., хоча тут слід мати на увазі також і "Лексис просто" (II пол. XVI ст.). Можливо, що саме назва цієї праці і стала поштовхом для подальших наукових розвідок у цій галузі.

В українській лексикографії вперше просторіччя (у російському реєстрі) вперше спеціально виділяє академічний "Російсько-український словник" (1948) окремою ремаркою просторіч.

У I розділі "Лексико-семантичні групи просторічної лексики" доводимо, що просторічна лексика становить собою окрему систему, яка склалася історично і має певні особливості, зумовлені її функціонуванням переважно в живому (побутовому) мовленні. З огляду на це й визначаються ті тематичні групи, які репрезентують досліджувану лексику, оскільки на рівні розмовно-побутового мовлення реалізуються переважно інтереси людини, пов'язані із використанням загальноживаних слів. Відомо, що до активної лексики (яка є загальноживаною) належать слова, які передають найнеобхідніші поняття, пов'язані із життєдіяльністю людини, її зв'язками з явищами навколишнього світу.

Просторічну лексику у цьому розділі подано за тематичними групами. Найбільшу групу складають просторіччя, які характеризують людину, істоту за її візуальними чи іншими ознаками. Напр.: *гладкий, тобто такий, що має повне тіло: грубенький, жірний, пузатий, пузатенький,*

тельба́тий, тельбахува́тий, тельбуха́тий, тлу́стий, товсте́зний, товсте-
 лезни́й, товстелáщий, тосте́нний, товстоза́дий, товстопи́кий,
 товстопу́зий, товстю́кий, тучни́й, черева́нь, черева́тий (СУМ)¹;
 гладко́'ясий, гладко́вий, келюха́тий, пухли́й, сплү́хий, упáсаний (ВС)². У
 СУМі слово *жирни́й* кваліфікується як літературне. Під другим значенням
 СУМ подає *жирни́й* у тлумаченні 'товсти́й, гладки́й, відгодо́ваний'. Проте
 в розмовному мовленні це слово частіше зустрічається з іронічно-
 зневажливим відтінком. У СУМі *товстоза́дий* подається зі значенням
 'людина з товстим задом'. За ВС дане слово вживається частіше для
 позначення повних людей з іронічно-зневажливим відтінком. СУМ
 кваліфікує слово *товстопи́кий* як 'людина з повним лицем'. У розмовному
 мовленні це частіше характеристика повної людини з іронічно-
 зневажливою конотацією.

Гладу́н, невміру повний чоловік: гладу́н, гладуне́ць, пуза́н, пуза́нь,
 пузана́ць, пуза́нчик, товсту́н, товстуне́ць, ту́ша, черева́нь (СУМ);
 бебеха́ч, бегемот, бе́цько, бра́жач, вайлю́, гладі́р, гру́бас, гру́бась,
 кадьо́, пуза́ч, пузі́й, товсти́ло (ВС). Очевидно, кадьо це дериват від
 "кадіб" або "кадовб" (ємність, видовбана із кавалка дубового
 стовбура, вживалася як бочка або як цямриння до поверхневого
 джерела).

Менш наповнені лексико-семантичні групи із назвами людей за
 спорідненістю і свояцтвом, просторіччя у сфері виробничої, побутової,
 медичної, ботанічної, зоологічної лексики та лексики на позначення
 назв природних явищ. Напр.: рідни́й ба́тьків брат: вуйко́, срийко́,
 стрий, стрик (СУМ); стрі́ко (ВС). У говорах південно-
 східного, північного наріччя, як і в ряді говорів південно-західного
 наріччя, давні праслав'янські *стрий* (дядько по батькові), *вуй* (дядько
 по матері) втратилися, їх витіснило загальне дядько. Традиційні ж
вуй, *стрий* та інші їх варіанти зберігаються і часто вживаються не

¹Тут і далі Словник української мови в 11-ти томах подається скорочено
 СУМ.

²Під скороченням ВС подаємо власні спостереження над лексикою говірок
 Миколаївщини (Львівська область), над мовою художніх творів і т.ін.

тільки в цій місцевості, а й в художній літературі. Лексеми *вуй*, *вуйко* та їх похідні *вуйна*, *вуйчина*, як і *стрий*, *стрийко*, *стрик* та їх деривати *стрийна*, *стриянка*, СУМ фіксує з ремаркою діал.

У II розділі "Арготизми як потенційне джерело поповнення просторічної лексики" простежується поповнення просторіч української мови арготизмами та жаргонізмами. Арготизм, значення якого стає загальновідомим, переходить в розряд жаргонізмів, а звідти уже у сленг великих міст (цю схему не слід сприймати буквально, бо у кожного арготизму свій специфічний шлях переходу). Так, арготизми *фраер* (із злод. арго), *понт* (спочатку вживався в картярському жаргоні, пізніше в жаргоні правопорушників східних областей України), *урка*, *уркан*, *уркаган* (із злод. арго), *зекс* (арготизм побутував у в'язнів царської Росії), *амба́* (вуличницький арготизм, а пізніше арготизм українських школярів та студентів) і т. д. сьогодні поповнили українське просторічне мовлення і більшість з них навіть фіксується у СУМі.

У III розділі "Акцентні просторіччя" зазначається, що у мовознавчій науці дотепер ще залишається не з'ясованою роль наголосу в розмежуванні слів на нормативні та ненормативні. Саме у цьому зв'язку робимо спробу простежити зміни, що відбулися у наголосі слів і спричинили поділ останніх на просторічні та нормативні.

Емпіричне обґрунтування здійснюємо на базі окремих словників, які фіксують наголоси слів на певному етапі розвитку української мови.

Розглядаючи окремо акцентні просторіччя, які постали внаслідок збереження старих архаїчних наголосів, усвідомлюємо, однак, що таке виділення є умовним. Адже чимало з таких просторіч можна пояснити впливом польської чи російської мов. Це стосується, зокрема, таких іменників середнього роду, як *добуване*, *держане* та ін., що їх ми кваліфікуємо як власне галицькі форми, а З.М.Веселовська вказує на їх архаїчність³. Це стосується також дієслівних форм першої особи

³ Посилаємося на давні пам'ятки, опрацьовані З.М.Веселовською. Зокрема, праці: З історії українського наголосу. Про наголос іменників в XVI-XVIII

однини теперішнього часу *прихожу́, привожу́*, які можна вважати або залишками архаїзмів, або пояснювати впливом російської мови.

Акцентні просторіччя, які утворилися внаслідок впливу польської мови, можна умовно поділити на дві групи: а) польські кальки (з точки зору наголосу) *педа́гог, кавале́р, апети́т* і б) слова, які підпали під вплив польського наголосу, проте звукове оформлення мають різне: *воя́к, пере́ляк*.

Найбільшому впливові польського наголосу піддалися двоскладові іменники чоловічого роду: *доце́нт, ка́тар* і под., меншому – трискладові і зрідка чотирискладові іменники.

Акцентні просторіччя, які зумовлені впливом російської мови, утворюють третю групу акцентних просторіч, напр.: вживання слів із просторічним наголосом можна прослідкувати у трискладових іменниках жіночого роду I відміни однини: *дога́дка (1,2,3)⁴, допи́ска (1,2,3), зага́дка (1,2,3), приста́вка (1,2,3)*. Наголос у цих іменниках попередньо фіксувався на першому складі: *дога́дка, допи́ска* і т.д. Іменники з наголосом на другому складі вважалися русизмами, які згодом набули поширення і стали просторічними (пор. рос. *допи́ска (4), дога́дка (4), зага́дка (4), приста́вка (4)*). Сучасна українська літературна мова допускає паралельні наголоси у словах *дога́дка, зага́дка* або узаконює на другому складі наголос: *допи́ска, приста́вка*.

Четверту групу складають просторіччя, які утворилися внаслідок аналогії до тих чи інших словоформ: *спідоме́тер (до ме́тер), римляни́н (до сім'яни́н)* і т.п.

У IV розділі "Морфологічні просторіччя" зазначено, що специфіка відмінювання просторічних іменників визначається рядом ознак,

ст. // Наук.записки.- Київ-Харків, 1955.- Т.3.- С.59-70 та з історії українського наголосу. Про наголос дієслів // Учені записки.- Харків, 1956.-Т.3.-С.131-171.

⁴ Під 1 подаємо: Погрібний М.І. Словник наголосів української літературної мови. -К.: Рад. школа, 1959. Під 2 подаємо: Погрібний М.І. Орфоепічний словник. -Київ, 1984. Під 3 подаємо: Орфографічний словник української мови. -К.: Наук. думка, 1977. Під 4 подаємо: Російсько-український словник: В 3-т. - К.: АН УРСР, 1969.

основною з яких є відмінність у наборі флексій по відношенню до літературної мови.

Просторічні іменники родового відмінка чоловічого роду і в літературній мові, і в просторічній характеризуються флексіями - а, -у, які виявили свою життєздатність після об'єднання різних типів відмін в одну. У перерозподілі флексій у межах семантичних груп, крім внутрішньомовних факторів (семантичних, словотворчих, акцентуаційних та ін.), помітну роль відіграв вплив парадигм російської мови. Очевидно, наявність різних факторів (розмаїття діалектної основи, вплив російських парадигм) спричинили нестійкість у вживанні флексій -а, -у у просторіччях, внаслідок чого навантаження флексії -а виявилось значно більшим, ніж флексії -у.

Іноколи відмінність парадигм просторіч та іменників літературної мови можна пояснити вирівнюванням закінчень. Незалежно від характеру кінцевого приголосного основи ці іменники нерідко оформляються флексією твердого варіанта (тобто флексія втрачає функцію маркера парадигми): *землю́ю (землю́ю́)*, *са́жюю (са́жюю́)*, *учи́тельюю*. Послідовність цього процесу в різних групах іменників неоднакова. Більшою мірою впливу твердої групи підлягають іменники першої відміни з основою на шиплячий.

Процес вирівнювання закінчень властивий просторічним іменникам орудного відмінка однини (*душко́ю, Олесью́ю, се́рцью́ю*), давального та місцевого відмінків однини чоловічого роду (*дащю́ю, това́ришю́ю*).

Характер і кількість флексії можуть визначатися словотворчою структурою лексеми. Наприклад, найбільшу кількість флексій мають просторічні іменники давального відмінка четвертої відміни з суфіксами -ат, -ен: *теля́ті-теля́тові, теля́тові*.

Зміна флексій у іменниках часто зумовлена зміною роду: *апельси́на, гра́на́та, ба́зис*, що пояснюється впливом іншої мови.

Ще однією важливою ознакою при поділі іменників на просторічні й нормативні є категорія роду і числа.

Збереження форм двоїни (*коро́ві, Мари́*), вживання множинних іменників в однині (*гру́дь, ву́с*) та іменників чоловічого роду в

жіночому роді (*продажа, помідора*) і навпаки дає можливість зарахувати їх до просторічних іменників.

Парадигми відмінювання прикметників теж мають характер перерозподілу флексій. Частина прикметників м'якої групи вирівнює форми називного відмінка однини чоловічого роду (*синий, вечірний*) та форму називного відмінка множини (*синих, літних*) за зразком твердої групи.

Існує і зворотній процес, де фіксується перетворення м'якої групи на тверду (*гарньому, гарнім, гарній, гарня* і т. д.).

Яскраво вираженим процесом у словозміні прикметників є усичення кінцевого -й в прикметниках жіночого роду давального відмінка однини, чому сприяє, очевидно, і та обставина, що прикметник, вживаючись в ролі означення, виступає залежним компонентом словосполучення, і реалізація граматичної інформації переноситься на доміную. Очевидно, має значення і вплив відповідних форм іменників.

Моделі ступенів порівняння в основному не відрізняються від літературних форм. Проте найвищий ступінь частіше має аналітичне вираження, яке стимулюється, очевидно, моделлю російської мови (носієм граматичної інформації в більшості випадків виступає слово *самий*: *самий високий, самый більший*).

Усі наведені просторічні дієслова виступають як паралелі до нормативних. Маємо на увазі такі форми, як *печі (пекти), січі (сікти), воде, носе, хіде, пишім, спішім* і т. ін., а також інфінітив на -ть: *казать, робить* і т. ін.

У V розділі "Способи та типи деривації в сфері просторічної лексики" розглядається семантична деривація як спосіб номінації у сфері просторічної лексики та словотворчі способи номінації.

У сфері української просторічної лексики, за нашими даними, закріпилися цілі конгломерати метафоричних вживань, які переважають над іншими способами номінації, тобто спостерігається значна різноманітність одиниць, у появі яких вирішальну роль зіграли різного типу асоціації.

Зауважимо, що використання асоціацій у процесі номінації в сфері просторічної лексики у багатьох випадках є осмисленими, значною мірою стійкими і зумовленими соціальним досвідом.

Щодо багатьох прикладів індивідуальних, оказіональних, метафор у сфері просторічної лексики, то зауважимо, що суттєвим фактором, який впливає на їх постійне зростання, є установка на експресію. Напр.: *ню́хало* (ніс), *зі́вало* (рот), *коро́ва* (повна жінка), *змія́* (підступна людина).

Проте вивчення реально діючих способів номінації передбачає вичленування типових основ і в просторіччях, що з'явилися внаслідок лексико-семантичних трансформацій, і в просторіччях, народжених словотвірною деривацією.

Основна роль у словотворі просторіч належить суфіксальній деривації. У цій сфері функціонування мови використовуються ті ж словотворчі моделі, що і в кодифікованій літературній мові. Але активність цих моделей різна. В умовах усного спілкування спостерігається чітка тенденція конкретизації назви. Дуже добре про це свідчить утворення жіночих *nomina agentis*. Найбільш поширеним в цій групі є утворення з суф. -к(а). Цей формант характерний і для кодифікованої української мови, але в просторіччях словотворча сила форманта -к(а) проявляється найбільш активно. Про це свідчить ряд утворень, які зафіксовані в СУМі як *розм.*, *діал.* і т.д. (*торго́вка*, *плагавка*, *бригади́рка*, *дире́кторка*). До числа активних моделей чоловічих *nomina agentis* належать утворення із суф. -ар, -ак, -ак(а), -ник (*ворохо́бник*, *зеленя́р*, *коминя́р*, *мудра́к*, *трудо́йка*).

Відмінною рисою просторіч є емоційність і експресивність, які зумовлюють тенденцію до утворення дериватів з різними суфіксами суб'єктивної оцінки: -ик, -к, -ок, -ичок, -ечок, -очок, -очк(а), -ечк(а), -ище, -исько, -ак(а), -ух(а), -ул(я).

Найбільшу активність при творенні *nomina actionis* виявляють форманти -нн(я), -енн(я), -інн(я), -уванн(я): *паква́ння*, *писа́рква́ння*, *хрипоті́ння*, *хрупоті́ння*, *хряскоті́ння*, *цяткува́ння*, *чаркува́ння*.

Серед просторіч відчутна тенденція до стислості висловлювання, що сприяє універбізації словосполучень: кѣренка, керосінка, ма́нка, ма́ршрутка.

НА ОСНОВІ ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РОБИМО ТАКІ ВИСНОВКИ:

1. Просторіччя є складовою частиною національної мови і поряд з діалектною, жаргонною та літературною мовою вони становлять одну із її форм. Разом з народними говорами та жаргонами просторіччя належать побутовій, отже, й некодифікованій сфері загальнонародної мовної комунікації, входять до народно-розмовного мовлення і мають наддіалектний характер.

2. На відміну від жаргонів та говорів, які значною мірою залежать від соціального та територіального чинників, просторіччя, не виявляючи чіткої територіальної локалізації є, проте, зрозумілішими для носіїв національної мови. Цей особливий соціальний компонент мови, що з'являється в період утворення національних мов на базі територіальних діалектів та міського койне, реалізується через живе мовлення і постійно збагачується. Значна ж частина просторічних слів з часом набуває статусу літературних, і хоча вони зареєстровані в СУМі під різними ремарками, не маючи прямих відповідників у літературній мові, нині, як нам здається, можуть кваліфікуватися уже як нормативні, напр.: дзвона́р, комина́р, зелені́ти, сині́ти і т. ін. Це, крім іншого, означає, що межа між просторіччям і літературною мовою досить хитка, рухома, а тому твердження про недопускання окремих просторіч у нормовану мову не повинні бути такими категоричними. (Дійсність безперервна, в ній немає чітких розмежувальних ліній). Просторіччя як явище перебуває нині на межі літературного вжитку.

3. У сучасній українській лексикографічній практиці просторічна лексика найповніше фіксується СУМом (за нашими підрахунками тут вміщено близько 17-ти тисяч одиниць).

4. Опрацьований нами матеріал засвідчує, що абсолютна більшість просторічної лексики (близько 80%) утворена на базі власних мовних ресурсів, іншомовні ж нашарування становлять тут незначний відсоток (близько 10%). Оскільки сфера вживання просторіч – це переважно

розмовно-побутове мовлення, то цим зрештою і пояснюються джерела їх виникнення та фактори їх еволюції. Спостережено, що основними джерелами лексичних просторіч в сучасній українській літературній мові є:

а) діалектизми, якими особливо насичене розмовне мовлення. Серед них виділяємо дві підгрупи: 1. традиційні елементи, що збереглися у певних діалектних зонах, як-от: *тета, стрий, вуй* і їх деривати та 2. утворення певних регіонів, як-от: *пирожне, риж, перловка*;

б) переосмислення загальноживаних слів: *сухар, тичка, гніт* (худий чоловік), *корова, діжка, туша, ступа* (повна жінка), що через метафоризацію значень сприяє потенційно поповненню лексико-семантичними варіантами загальноживаних лексем літературної (нормованої мови);

в) пестливо-зменшувальні структури, які є теж одним із важливих джерел експресивних засобів української мови, як-от: *мазунець, пустунчик, одиначок, котик, рибонька* та ін.;

г) згрубіло-зневажливі форми: *бабище, ручища, дідище* та ін.;

д) жаргонні слова: *вікно, студей, кимарити, кайф, бабки* (гроші) та ін.;

е) арготизми: *вуркаган, хана, перо* (ніж), *коріш, жлоб, фраер* та ін.

5.Значну частину просторічної лексики (близько 80%) становлять лексеми на позначення фізичних та інших особливостей людини, її ознак та сфер діяльності, а також одиниці, що належать до інших лексичних груп, передусім із сфери побутової та виробничої лексики. Майже увесь список просторіч виразно стилістично маркований.

6.Українське просторічне мовлення має багато спільного з письмовою формою, що зумовлюється постійним взаємовпливом обох форм. Єдність двох форм функціонування мови сприяє активному проникненню просторіч як в усну, так і в письмову форми літературної мови, що зрештою сприяє їх кодифікації. Матеріал дисертаційного дослідження цілком підтверджує діалектичну єдність просторічної розмовної мови і кодифікованої літературної мови.

7. У сфері словотвору літературної мови і розмовно-просторічного мовлення простежується багато спільного як у словотворчих моделях, так і в інвентарі словотворчих афіксів.

Однак словотвір просторіч дещо відрізняється від словотвору кодифікованої літературної мови, що зумовлено різними засобами матеріалізації мови: спонтанністю просторічно-розмовного мовлення, наявністю екстралінгвальних елементів у розмовно-просторічній мові, вищим ступенем емоційності, ситуативністю усної комунікації, неоднаковим функціональним об'ємом стилів і різними джерелами словотворчих засобів різних форм мови і т. ін. На відміну від кодифікованої літературної мови, розмовно-просторічна мова ближча до діалектної. З останньою її об'єднує усна форма функціонування.

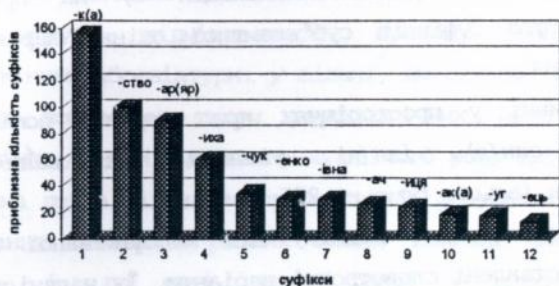
Та основна роль у словотворі просторіч належить суфіксальній деривації. У 80% у цій сфері функціонування мови використовуються ті ж словотворчі моделі, форманти, що і в кодифікованій літературній мові. Але активність моделей і афіксів словотвору просторіч відрізняється від кодифікованої літературної мови, як і від діалектної.

8. В умовах усного спілкування виявляється чітка тенденція до конкретизації назви. Особливо виразно свідчить про це утворення жіночих *nomina agentis*. Найбільш поширеним у цій групі утворень є суф. -к(а). (Див. діаграму 1).

Хоча цей формант характерний також і для кодифікованої літературної мови, і для діалектного мовлення, однак у просторіччях його словотворчі можливості, активність та регулярний характер простежується найбільш виразно, про що свідчить багатство утворень, які знаходяться поза літературною мовою.

Діаграма 1.

Продуктивність суфіксів при творенні відіменникових просторічних іменників

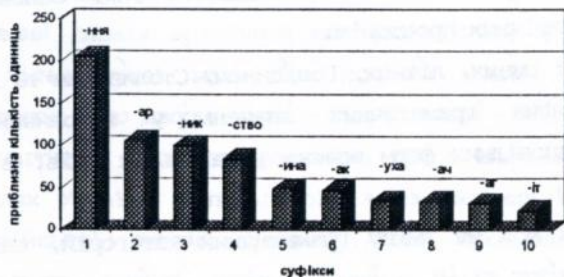

Суфікс -к(а) вживається у просторічних іменниках жіночого роду, що означають назви осіб за професією: гусарка, міршничка та ін., в іменниках-назвах осіб жіночої статі за рисами характеру чи іншими ознаками: плаксійка, брехунка та ін. (близько 90 одиниць), на позначення соціальної чи національної належності та ін.: гуцулка, простолідка, провінціалка та ін (близько 70 одиниць).

До числа активних моделей чоловічих *nomina agentis* належать утворення з суф. - ар, -ак, -ак(а), -ник: зеленяр, коминяр, мудрак, друзяка, ворохобник та ін. (Див. діаграми 1, 2).

Діаграма 2

Продуктивність суфіксів при творенні віддієслівних просторічних іменників

9. Специфічною рисою просторіч є їх емоційність і експресивність, які і зумовляють тенденцію до утворення дериватів з різними суфіксами суб'єктивної оцінки, як-от: *-ик-*, *-к-*, *-ок-*, *-ичок-*, *-ечок-*, *-очок-*, *-очк(а)*, *-ечк(а)*, *-ище*, *-исько*, *-ак(а)*, *-ух(а)*, *-уля*. Сферою активного розповсюдження таких номінацій є, як правило, усне мовлення. Багатство суфіксів суб'єктивної оцінки характеризують і діалектне мовлення.

Найбільш активні у просторіччях при творенні *nomina actionis* форманти *-ння*, *-енн(я)*, *-інн(я)*, *-уванн(я)*: *писаржівання*, *паківання*, *чаркування* та ін (всього близько 205 одиниць).

10. У просторіччях, на відміну від кодифікованої літературної мови, ширше представлені словотворчі варіанти. Їх наявність зумовлена більшими словотворчими можливостями розмовної мови, взаємодією словотвору просторіч, кодифікованої літературної мови і діалектів, емоційністю вислову, взаємодією різних словотворчих моделей і мотивуючих основ, формуванням нових дериваційних засобів.

Процес деривації в просторіччях є джерелом поповнення лексичного запасу літературної мови. Не все, однак, що виникає в просторічній мові, стає надбанням кодифікованої літературної мови. Дослідження просторічного словотвору тісно зв'язане з проблемами культури мовлення.

11. У галузі морфології межа між просторіччям і нормованою мовою є виразнішою, ніж у галузі лексики, оскільки визначається вона за допомогою більш-менш усталених граматичних засобів для реалізації тих чи інших граматичних значень тощо.

Аналізований матеріал дав змогу виділити такі основні джерела походження морфологічних просторіч:

- а) діалектизми: *сініх*, *літніх*, *Голіцином*, *Столицином* та ін.;
- б) зміна деяких граматичних значень у запозичених словах аналогічно до відповідних форм власне українських слів: *відмінювання б'рфо́*, *кіно́* та ін.;
- в) вплив інших мов на зміну граматичних категорій, слів: *ба́за* - *ба́зис*, *кри́за* - *кри́зис* та ін.

12. Серед морфологічних просторіч значне місце посідають абрєвіатури, які глибоко ввійшли в мовлення української людності, а в свідомості пересічного мовця іноді сприймаються не як структурні скорочення, а як звичайні самостійні слова; саме тому ці одиниці в просторіччі можуть відмінюватися, причому тип відмінювання визначається кінцем абрєвіатури: *у сільпі́, до сільпа́, в оо́ні* і т. ін.

13. Найбільш поширеним типом морфологічних просторіч є форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни. Як відомо, сучасна друга відміна сформувалася в результаті злиття в один тип відмінювання іменників різних основ; колишні флексії виявилися життєздатними, і, по суті, ще й досі у живому (у т.ч. й літературному) мовленні не виробилися чіткі норми, за якими б семантичні розряди іменників вживалися б з тією чи іншою флексією: напр.: *з тупіку, цього сектору, свого народу, не буде града* і т. ін.

14. Значний вплив на оформлення граматичного роду в українському просторіччі зіграла польська мова. Слова типу: *рафіна́да, анекдо́та, ана́ліза, фльо́та* т. ін., які українська мова запозичила з європейських через посередництво польської, на даному етапі розвитку української мови поповнюють її просторічний шар.

15. Потенційним джерелом поповнення морфологічних просторіч є також вирівнювання твердої і м'якої груп у прикметниках, напр.: *сі́ний, о́станній, за́хідня, приро́дня* та ін.

16. Банк просторіч значною мірою поповнюють акцентні просторіччя.

Спостереження над акцентними рисами просторіч дають можливість виділити три основні шляхи їх появи:

а) збереження давніх архаїчних наголосів слів, у яких унаслідок кодифікації літературної мови був поданий новий, більш вживаний наголос: *до двора́ - до дво́ру, суда́ - су́ду, пояси́ - по́яси* та ін.;

б) зміна наголосу в словах зумовлена також впливом інших мов: на західних землях України - польської, а на східних та південних її теренах - російської: *тя́жкий, бри́дкий, Хо́лін, бронзо́вий, яблоче́ний, на бере́гу, одина́дцять, гра́блі, оле́нь, столя́р* та ін.;

в) третю групу слів складають просторіччя, які утворилися внаслідок аналогічних процесів. Так, за аналогією до іменників зі сталим наголошенням суфіксом -анин (сім'янін, селянін) утворюються просторічні структури типу *лютерані́н, римляні́н, магометані́н* та ін.

17. Здійснене дослідження просторічної лексики переконує: просторіччя як нестандартизований елемент в українській літературній мові й подалі має бути в полі зору лексикологів, дериватологів, стилістів, оскільки, по-перше, воно постачає тим чи іншим галузям лінгвістики цікавий матеріал живого функціонування мови, а по-друге, само по собі є живим джерелом збагачення літературної мови. З огляду на недостатнє опрацювання явища у теоретичних курсах, вважаємо за доцільне розширити відповідні розділи у підручниках та посібниках для вузів та ввести спецсеминар, що мав би безпосередній стосунок до культури усного літературного мовлення.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ВІДБРАЖЕНИЙ У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. Загальна характеристика словника Жака Россі "Справочник по ГУЛАГУ" (Лондон, 1987. - Ч.І, Ч.ІІ.) // Тези 47-ої підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу філологічного факультету УжДУ. - Ужгород, 1993. - С. 39-40.

2. До питання про походження лексичних просторіч // Тези 49-ої підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу філологічного факультету УжДУ. - Ужгород, 1995. - С.47-49.

3. До питання про статус просторіч у сучасній українській літературній мові // Філологічні обрії: Збірник наукових праць молодих дослідників/. - Вип.І. - Ужгород, 1995. - С.9-16.

4. До питання про походження морфологічних просторіч // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологічна. - Вип.І. - Ужгород, 1995. - С.8-14.

Besaha R.V. Non-Standardised Elements in Modern Ukrainian Literature Language. Dissertation for the Candidate's of Philology degree presentation according to the speciality 10.02.01 - the Ukrainian language. Uzhhorod State University. Uzhhorod, 1996.

Lexico-semantic essence, accentual, morphological and word-building characteristics of popular speech and its place in the structure of Modern Ukrainian are studied in the dissertation/ The formation of popular speech, its interaction and interrelation with literature language are studied on the basis of above 20 thousand units. Study of the gathered material represents the whole picture of the popular speech as a phenomenon in Modern Ukrainian.

Бесага Р.В. Нестандартизовані елементи в сучасному українському літературному мові (рукопис). Дисертація на соискание ученої ступені кандидата філологічних наук по спеціальності 10.02.01.- український мові. Ужгородський державний університет. Ужгород, 1996 г.

В дисертації досліджується лексико-семантична сутність, акцентні, морфологічні, словообразовательні особливості просторечія в системі сучасного українського мові, визначається його місце в структурі українського мові.

На прикладі приблизно 20 тис. одиниць прослідковується формування просторечій, їх взаємодія і вплив на літературний мові.

Дослідження зібраного матеріалу малює цілісну картину просторечія як явища в українському сучасному мові.

Ключові слова: акцентні просторіччя, арготизм, жаргонізм, лексико-семантичні групи, міське койне, просторічні дієслова, просторічні іменники, просторічні прикметники, просторіччя, сленг, словотвір.

436011

Ав 37.235
Ав 37.235

Видавництво УЖДУ

294000 м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.

Підписано до друку 29.01.1997р.

Формат 60×84 1/16

Умовн. друк. арк. 1.14

Облік. -вид. арк. 1.06

Тираж 100 шт.